

Alguns epigrames macedònics

Jaume Almirall
Universitat de Barcelona

ABSTRACT

This paper deals with the historical context and the poetic devices of two Greek funerary epigrams, from Hellenistic and from republican times, and tries to offer an iconographical interpretation of the relief that accompanies the first of them.

KEYWORDS: Greek epigraphy, funerary epigrams, local cults, iconography, Hellenistic history

Al viatger curios que recorre Grècia en ple estiu se li ofereixen no pocs recursos per defugir o per fer més suportable la calor asfixiant. Al refugi fresc i aromàtic d'esglésies i monestirs pot afegir-s'hi la, en general, també fresca hospitalitat de les sales dels incomptables museus escampats per un país tan pròdig en romanalles d'un passat dilatadíssim. Els petits museus de províncies, en especial, prometen gairebé sempre unes soledats quasi desèrtiques i l'ocasió òptima per al repòs i el recolliment. I és en aquests petits museus — petits, és clar, en comparació amb les grans institucions ateneses— on el viatger, menys aclaparat per la vastitud de les grans col·leccions, per la interminable sèrie de sales, galeries i vitrines, pot dedicar més generosament el seu temps a la contemplació dels objectes exposats, entre els quals potser descobrirà peces per ell mai no vistes.

La contemplació de peces arqueològiques en tranquils museus de ciutats discretes no està renyida, és clar, amb altres agradables maneres de passar les hores més xardoroses en clima grec: i és que enlloc no mancarà una taula de cafè ombrejada, on el viatger podrà repassar les notes preses en la seva visita, els dibuixos matussers esbossats a peu dret, les fotografies que només en algunes ocasions se li haurà permès d'obtenir.

Voldria compartir amb tots vostès la lectura de dues inscripcions per a mi desconegudes abans del passat estiu i que l'atzar va posar davant dels meus

ulls en sengles museus de la Baixa Macedònia. Es tracta de dues inscripcions funeràries, en metre elegíac —dos díctics cadascuna—, dedicades a dues criatures de pocs anys.

A.

El primer dels epigrames que els proposo ens porta a la dinàmica i pintoresca ciutat de Véria, uns 60 quilòmetres a l'oest de Tessalònica. És l'antiga Berea (Βέροια), visitada per sant Pau i escenari, també, d'algunes de les singulars aventures de Lluci, el personatge llucianesc que accidentalment es transformà en ruc.¹

Véria està situada en un dels últims contraforts del mont Vérmio, que li queda a ponent, i ocupa una mena de llarga balconada sobre la vall fertilitíssima del riu Aliàkmonas; a l'extrem nord d'aquesta balconada es troba el museu d'arqueologia, un edifici modern i molt ben condicionat que custodia un notable conjunt de peces provinents de la regió, datables entre la prehistòria i el període de domini turc; hi són abundants les troballes de les èpoques hel·lenística i romana.

El primer epigrama que vull sotmetre a la seva consideració figura inscrit a la part inferior d'una estela sepulcral que em va cridar l'atenció immediatament. És una estela de marbre amb la forma força canònica de temple; la seva amplada, a la part inferior, és de 57,5 cm., a la superior, de 53 cm.; l'altura, al centre, és de 140 cm. L'estela fou trobada a la mateixa Véria, l'any 1962, en una àrea d'enterraments d'època hel·lenística. Ara bé, no va ser localitzada en el seu emplaçament original, que es desconeix, sinó davant d'una tomba aliena, on se l'emprà aparentment com a material de rebliment.²

Sota el frontó del monument, en tota l'amplada de l'arquitrav, hi figura el nom de la difunta: 'Hadea, filla de Cassandre' (ΑΔΕΑ ΚΑΣΣΑΝΔΡΟΥ). La part central i més gran de la superfície, entre l'arquitrav i les dues pilastres laterals, està ocupada per un relleu constituït per nombroses figures. A l'esquerra, mirant a l'espectador, hi ha una figura femenina, cofada amb *pétasos* i vestida

1. Sobre la visita de Pau a Berea, veg. *Fets dels Apòstols*, 17, 1-15; veg. DAVIES 1963. *Lluci o L'ase* és un opuscle atribuït a Llucià de Samòsata: l'acció que se situa a Berea n'ocupa els paràgrafs 34 a 49.

2. La peça porta el número 160 en el catàleg del Museu Arqueològic de Véria. Per a la descripció de la tomba i una primera, succinta, descripció de l'estela, veg. ΚΑΡΑΜΑΝΩΛΗ-ΣΙΓΑΝΙΔΟΥ 1965 (amb les imatges 263α i 265α, respectivament). Per a una descripció detallada de l'estela, veg. ΑΛΛΑΜΑΝΗ-ΣΟΥΡΗ 1998 i ΑΛΛΑΜΑΝΗ-ΣΟΥΡΗ 2000; veg. també ΓΟΥΝΑΡΟΠΟΥΛΟΥ; ΧΑΤΖΟΠΟΥΛΟΣ 1998, 348.

amb pèplum fins als peus i quitó curt amb mànigues; amb la mà esquerra sosté enlaire un ceptre; amb la dreta, que té lleugerament alçada, el que sembla el cap d'un trident, apuntant a terra. Al centre del relleu, una altra figura femenina, força més baixa que la primera, vestida semblantment però amb el cap descobert, sosté obert sobre la primera un para-sol i en ella té fixa la mirada.

A la dreta s'observa una plataforma o base que, a la cara frontal, exhibeix la inscripció: 'a Hermes Ctoni' (ΕΡΜΗΙ ΧΘΟΝΙΩΙ); i sobre aquesta plataforma hi ha tres figures: a la dreta, una herma, amb l'efígie coronada d'un Hermes jove i fal·lus; al centre un Hermes amb quitó curt i clàmide, que sosté amb la mà esquerra el caduceu; i als peus d'Hermes, una figura diminuta, un infant, molt abrigat, que sosté amb la mà dreta el que amb tota probabilitat representa un rotlle, un llibre.

Finalment, una sèrie d'objectes ocupen l'espai buit entre l'arquitrau i les figures del relleu, a l'alçada del rostre de la més alta d'aquestes: d'esquerra a dreta, un mirall, un capell, un ventall, un joier i una corona. Més endavant, reprendrem la descripció del relleu.

La part inferior de l'estela està ocupada per un epigrama, inscrit κατὰ στίχων; el reproduceixo tot seguit literalment i també en forma normalitzada, i a continuació n'ofereixo la traducció que he assajat:

ΓΝΩΘΙ ΤΟΝ ΑΔΕΙΑΣ ΥΠΕΜΟΙ ΤΑΦΟΝ ΗΝ ἔτ' ἄωρον
 ΠΑΡΘΕΝΟΝ ΕΓ ΝΟΥΣΟΥ ΔΕΙΝΟΣ ΕΜΑΡΨΕ ΑΙΔΗΣ
 ΜΑΤΡΙ ΔΕ ΚΗΔΟΣ ΑΕΙ ΜΕΓΑ ΚΥΝΝΑΝΑΙ ἄ ΜΙΝ ἔτικτε
 ΚΑΙ ΜΕΓΑ ΚΑΣΣΑΝΔΡΩ ΠΑΤΡΙ ΛΠΟΥΣ(Α) ἔθανεν.³

γνώθι τὸν Ἀδείας ὑπ' ἐμοὶ τάφον ἦν ἔτ' ἄωρον
 παρθένον ἐγ νούσου δεινὸς ἔμαρψ(ε) Αἴδης
 ματρὶ δὲ κῆδος αἰεὶ μέγα Κυννάνας ἄ μιν ἔτικτε
 καὶ μέγα Κασσάνδρῳ πατρὶ λποῦσ(α) ἔθανεν.³

Veus: sota meu hi ha la tomba d'Hadea, que encara donzella
 va emmalaltir i, ans de temps, Hades cruel l'ha rapit;
 pena per sempre a Cinnana, la mare que al món va portar-la,
 pena al seu pare, també, deixa, a Cassandre, en morir.

Es tracta, doncs, del monument funerari —estela i epigrama— d'una nena o noia de nom Hadea (forma dòria per Hedeia, que en l'epigrama és Hadeia *metri causa*), un nom que podríem transposar en el nostre Dolça.

3. SEG 24 (1969), 503 (= EKM 1. Beroia 391).

A diferència de tantíssimes altres inscripcions sepulcral, mètriques o no, en aquest cas no es consigna l'edat del difunt. Era —se'ns diu amb un terme relativament vague— donzella, no donada en matrimoni; i aquesta circumstància dona raó de l'expressió ἔτ' ἄωρον: 'quan encara no havia assolit la seva saó', que és fórmula freqüentíssima en aquest context i que molt sovint és gairebé sinònim de 'solter'.⁴ L'epigrama està constituït per un seguit de tòpics ben establert:

1. El monument, per veu de l'epigrama, es dirigeix directament al vianant i l'interpel·la des del primer mot: una fórmula freqüent que es troba, amb nombroses variants, tant a l'epigrafia com a la literatura. Ara bé, el contingut de l'epigrama no és senzillament redundant amb el que ja proclama la inscripció de l'arquitrau, puix que el nom del pare, que també hi apareix, no ho fa fins gairebé al final. Com veurem, l'esment de la mare és un fet ben poc freqüent.⁵

Si ens hi fixem millor, però, també ens podem preguntar de qui és la veu que s'adreça al vianant, aquest 'jo' —'sota meu', diu— que assenyala la tomba. ¿És l'estela, que se sap part només d'un monument més gran, per a nosaltres perdut? ¿O és —amb tot el seu artifici— el poema mateix?

2. Tractant-se de difunts molt joves —en aquest cas, potser un infant—, és tòpic també l'èmfasi que és una mort prematura.⁶ L'esment de la malaltia no és rar; ni tampoc del moviment ràpid i violent (ἔμαρψε) que arrabassa la tendra vida: es trobaran paral·lels en els quals el subjecte és adés la malaltia (νοῦσος), adés Hades en persona, com en l'epigrama d'Hadea; també al destí (μοῖρα, μόρος, πότμος) s'atribueix aquest mateix verb.⁷

4. És el principi de 'l'objectiu de la vida és el matrimoni' (τέλος ὁ γάμος), dels nois i noies morts 'sense casar, sense fills' (ἄγαμοι ἄπαιδες). Una mirada sobre el corpus d'inscripcions dona més d'un centenar d'aparicions del terme ἄωρος. Sobre aquest tòpic, veg. TER VRUGT-LENZ 1960, GRIESSMAIR 1966 i VERILHAC 1978-1982.

5. Compari's, a tall d'exemple: στήθι καὶ ἦτις ἐγὼν ἔνθα μαθὼν ἄπιθι / Λαυδίκη οὐνομά μοι, πατρὶς Σάμη, Ἄλκιμος ἀνὴρ (IGUR III 1239, 6s.); μὴ σπεύσης, ὃ ξεῖνε, παρελθέμεν, ἀλλὰ με βαῖόν / στήθι, μάθης Κιλικῶν ἔξοχον ἠθέων (IG XV 2083, 1s.; στήθι πέλας καὶ κλαῦσον ἰδὼν τόδε σῆμα θανόντος (AP 8, 189, 1).

6. Veg., entre més, AP 7, 662 (Theoc.).

7. Són expressions compartides per l'epigrafia i per l'epigrama literari; veg., per exemple: ἀλλὰ ἐ νοῦσος ἔμαρψε καὶ μοῖρα [β]αρεῖα (IG VII 2539, v. 7); εἰ δέ σε νοῦσος ἔμα[ρ]ψε, φέρ' ὡς βροτός (CIRB 126, v. 5); ἀρετὴν μὲν οὐκ ἔμαρπεν ἐχθρὸς Αἴδης (IG X 2, 1, 876, v. 8); πικρὸς ἔμαρψ' Αἴδης (App. Anth. 290, v. 4); «γαμόρος ἔμαρπεν Αἴδης (TGF, 2, 208); πάντας ἔμαρψε τέλος κρυεροῦ θανάτοιο (App. Anth. 129, v. 8); μάρψασα μοῖρα (IG IV 620; VII 115); ἀπροῖδης Κηρῶν λάτρις ἔμαρψε Μόρος (AP IX 111, v. 4 (Arch.); cf. Q. S. 1, 193 i 8, 152: Κῆρες ἔμαρψαν; νηλὴς κατὰ μητέρα πότμος ἔμαρψε (IGUR III 1155, v. 17).

No he trobat paral·lels, en canvi, per al qualificatiu δεινός aplicat al déu infernal en el nostre epigrama, un déu que, en altres ocasions, rep els epítets στυγνός, πένθιμος ἔχθρός, πικρός.

No descarto que el poeta hagi assajat un cert joc fonètic —i semàntic: poètic, doncs— amb la seqüència Ἀδείας – δεινός – Αἴδης: com volent suggerir el brutal contrast entre la virginal, innocent dolcesa de la criatura i la violència inapel·lable del déu de les ombres.

3. És també un tòpic, finalment, deixar constància del dolor inconsolable que la pèrdua ha deixat en els éssers més propers. El terme κῆδος, que apareix en el nostre epigrama, és un dels més usats per a significar aquest dolor.⁸

Si aquests versos contenen res de singular, deu ser el fet que s'esmenti pel seu nom també la mare de la filla morta. El més freqüent és que, en epigrames d'aquesta índole, tan sols es faci constar el nom del pare: l'esment de la mare o, encara més, la menció del seu nom, són relativament rars. En un àmbit aparentment tan dominat pels tòpics i per les convencions, ¿és possible trobar una justificació a aquesta circumstància? Malauradament, la manca d'un context arqueològic més eloqüent sembla impedir de fer cap progrés, i potser la prudència aconsella deixar aquí les elucubracions. Però l'epigrama d'Hadea se'ns presenta acompanyat inseparablement d'un notable relleu, amb el qual sens dubte manté alguna mena de diàleg. Per ventura, per aquesta via seré capaç d'arriscar alguna cosa més.

Certament, res no podem afirmar amb seguretat sobre les persones històriques que hi hagué rere els noms consignats en l'estela i en l'epigrama. Però precisament la sèrie de noms Cinnana – Hadea, corresponents respectivament a mare i filla, ha donat peu a una hipòtesi que, al meu entenent, resulta força versemblant. Aquesta hipòtesi, formulada en un treball recent, és deguda a Olga Palagià, reputada arqueòloga de la Universitat d'Atenes.⁹

El nom Cinnana, que probablement és illiri, no és de raresa excepcional; però, segons els repertoris prosopogràfics, tampoc no gaire freqüent.¹⁰ És

8. 'Causar penes —sempre en plural— a algú' és expressió homèrica: veg., per exemple Τρόεσσι δὲ κήδεα τεύχεν (Il. 13, 209); la fórmula emprada en l'epigrama d'Hadea, amb el verb λείπω també és de procedència homèrica: πατέρι δὲ γόον καὶ κήδεα λυγρὰ / λείπ' (Il. 5, 156s.); cf. ἐμοὶ δὲ γόον καὶ κήδεα λυγρὰ / τίθησιν (b. Cer. 249s.).

9. Veg. PALAGIÀ 2009.

10. Amb la forma Κυννάνα es documenta en una altra inscripció també del s. III aC, descoberta igualment a Véria, en 1977, i conservada en el mateix Museu (EKM 1. Beroia 23 = SEG 31 [1981] 625), i en una altra procedent de Damasi, a Tessàlia (IG IX, 2, 334); amb la va-

dona el cas, però, que hi ha una Cinnana històrica ben coneguda i mare, justament, d'una filla de nom Hadea: una remarcable coincidència, doncs, amb les persones del nostre epigrama, també mare i filla. I no són precisament persones de baixa condició: es tracta de la filla de Filip II i Audata, princesa il·líria, una de les quatre esposes del macedoni.

Aquesta Cinnana es casà amb Amintas i en tingué Hadea, la qual prengué el nom d'Eurídice; Hadea Eurídice, al seu torn, fou l'esposa d'un altre fill de Filip, Filip III Arrideu, rei de Macedònia.

Tots aquests personatges de la reialesa macedònia visqueren els convulsos anys de les lluites pel poder, les guerres intestines i els assassinats despietats. Cinnana fou assassinada per ordre de Pèrdicas; Filip Arrideu i la seva esposa Hadea Eurídice ho foren per ordre d'Olimpiada.¹¹

La mare d'Alexandre tornarà a aparèixer a propòsit del segon epigrama que presentem. Limitem-nos a recordar, ara, que ella al seu torn morí a mans de Cassandre, el qual ordenà, a més, segons els testimonis històrics, que el seu cos quedés insepult. Cassandre, que ostentà el tron de Macedònia des de l'any 305 i que féu enterrar les restes de Filip Arrideu i d'Hadea Eurídice a Eges, el lloc tradicional d'enterrament dels Argèades, que avui sabem que correspon a Vergina, a poca distància de Vèria.¹²

La doctora Palagià ha proposat de considerar la Cinnana de l'estela de Vèria com una altra filla de la primera Cinnana: germana, doncs, d'Hadea Eurídice. Interessos dinàstics —que no m'entretindré a exposar— haurien justificat el matrimoni d'aquesta Cinnana II amb el Cassandre històric, de la unió amb el qual hauria nascut l'Hadea de la nostra estela: un nom que tal vegada li hauria estat imposat en honor i memòria de la tia materna. És només

riant Κύννα apareix en una inscripció no datada de Làrissa, a Tessàlia (*IG IX 2, 568, l. 20*); d'aquesta mateixa darrera procedència i datada al s. III aC, una inscripció ofereix la variant Κυνίνα (*IG IX 2 685*); finalment, la variant Κυννίς es documenta a Dalmàcia, entre finals del s. II i inicis del I aC (*SEG 40, 514, l. 5*), a l'illa de Cos, al s. I aC (*IG XII 4 2: 1029*) i, sense data, a Efes, amb la forma Κύννις (*IEph. 131*). Cal afegir encara a aquestes aparicions la Cinnana coneguda per la història, la filla de Filip II de Macedònia a la qual em referiré a continuació. Veg. MASSON 1984; TATAKI 1988, n° 322. Contra l'origen illiri del nom, veg. BARTELS 2015.

11. Per a la majoria de personatges, veg. HECKEL 2006, i per a Cinnana en particular HECKEL 1983-4. Segons Ateneu, l'historiador Duris de Samos afirmava el següent: « (...) la primera guerra entre dues dones fou la que emprengué Olimpiada contra Eurídice, en la qual la primera avançà com una autèntica bacant, al so de timpans, mentre que la segona ho féu armada a la manera dels macedonis, per tal com havia estat instruïda en l'art militar prop de la il·líria Cinnana» (XIII 10, 560 f = Duris *FGrH 76 F 52*).

12. Veg. FAKLARIS 1994 i YARDLEY; WHEATLEY; HECKEL 2011.

una hipòtesi, indemostrable —ja ho he dit—: cap document no sustenta l'existència d'aquesta esposa de Cassandre ni d'aquesta filla, encara que l'estesa pràctica de la poligàmia entre la reialesa macedònia d'antuvi tampoc no l'exclouria.¹³

D'altra banda, que Cinnana fos una esposa 'subalterna' de Cassandre podria explicar que la petita Hadea, per més que néta de Filip II, no fos enterada a la necròpolis reial d'Eges.

Hi ha, però, una discordança cronològica entre els personatges i la datació generalment atribuïda a l'estela, finals del s. III aC, una discordança que la doctora Palagià, adduint raons estilístiques, resol tot endarrerint-ne la datació fins a finals del s. IV.¹⁴

Tornem, ara, a examinar el relleu. Quina de les figures correspon a Hadea? Estranyament, Allamaní-Surí considera que la difunta hi és representada doblement: en la figura més alta de totes, a l'esquerra del grup, i en la de l'infant situat als peus del déu Hermes; i creu que aquesta segona representa la imatge o espectre de la jove difunta, que el déu condueix cap a la necròpolis, de la qual l'herma n'indicaria el recinte.¹⁵ Però aquesta interpretació, que no tindria paral·lel iconogràfic, no ha estat seguida. En canvi, sembla més acceptable que Hadea sigui la figura infantil situada damunt la plataforma. Es representa —també això sembla segur— en el seu ingrés en l'inframón sota el guiatge d'Hermes. L'herma constitueix, així, una fita entre el món dels vius i el dels morts. El llibre, finalment, el rotlle que sosté a la mà, deu representar algun escrit de tipus místic que, com un passaport o talismà, acompanya el difunt i li facilita l'accés al més enllà: recordi's, en aquest sentit, entre altres troballes de la mateixa regió, el cèlebre papir de Derveni.¹⁶

Queda per saber qui és la figura més alta, que ocupa un lloc tan conspicu i, de fet, juntament amb la que l'acompanya en un paper clarament subordinat, més de la meitat de l'espai del relleu. Alguns elements —i de manera molt especial el ceptre que sosté amb la mà esquerra— fan pensar que es tracta

13. Veg. PALAGIA 2009, 204-208.

14. Veg. PALAGIA 2009, 199.

15. ΑΛΛΑΜΑΝΗ-ΣΟΥΡΗ 2008, 62-64.

16. Llibres, tauletes, laminetes: la relació del difunt amb un text escrit i la significació de la lectura en context funerari han atret l'atenció darrerament: veg. OLMOS 2008, 273s. El papir de Derveni seria contemporani, segons la datació més generalment acceptada, de l'estela d'Hadea. Sobre les implicacions escatològiques del text contingut en el papir, veg. BETEGH 2004.

d'una divinitat. Crida molt l'atenció l'objecte que manté entre la seva mà dreta i el mig cos, i que aparentment és una testa de trident. Olga Palagià veu en aquest objecte un emblema vinculat amb la monarquia macedònia.¹⁷ I certament en sèries monetàries de Filip i del seu fill Alexandre apareix aquest element, a l'exerg del revers i orientat a la dreta.¹⁸ Per a l'arqueòloga, representaria el poder naval macedoni i, així, la figura femenina seria una al·legoria o divinització de Macedònia. Per la meua part, trobo poc convincent aquesta interpretació. Enlloc no he sabut veure cap paral·lel d'una testa de trident emprada com en el nostre relleu, és a dir, posada en mans d'una persona; i, d'altra banda, en altres moltes sèries monetàries, l'espai de l'exerg apareix ocupat també per lletres (E, Ξ) o monogrames (MY), de tal manera que sembla que pot tractar-se d'una marca de seca.

Si l'Hadea d'aquest monument fou veritablement una filla de Cassandre, devia morir abans de la seva entronització, puix que en l'epigrama el nom d'aquest consta a títol de pare, sense més; la tomba fou emplaçada a Vèria, i no a Eges, per no suscitar qui sap quines susceptibilitats en el si de les delicades relacions poligàmiques. La petita Hadea, donzella i morta prematurament, no tingué temps de jugar cap paper polític.

És per tot això que em costa d'acceptar que una gran part de l'estela estigui dominada per una presència de signe tan polític com la imatge al·legòrica de Macedònia. Suggerixo, en canvi, que es tracta d'una divinitat de caràcter infernal, i més exactament d'Enòdia. Es tracta de la divinitat dels camins i de les tombes situades en els camins, que rebia culte a Tessàlia —destaca el seu santuari a Feres—, però també a Macedònia: a Exokhí, al vessant occidental del mateix mont Vèrmio que domina Vèria, ha estat excavat un santuari seu; en relleus on apareix la deessa es comprova que responia a un sincretisme amb Hècate: els gossos, les torxes; el tipus de quitó cenyit que mostra coincideix amb el de la gran figura femenina de l'estela d'Hadea.¹⁹

Enòdia, com Hècate, com l'egípcia Isis —que en l'època veu precisament difondre's el seu culte— apleguen aspectes diversos i només aparentment contradictoris, i per això sovint semblen superposar-se. I entre aquests

17. PALAGIA 2009, 202s.

18. En estaters d'or de Filip II (per exemple, *SNG ANS* 8 i 192).

19. Veg. ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ 1998, CHATZINIKOLAOU 2010 i MILI 2015, 147-158. Originàriament era una divinitat grega autònoma, no un epítet d'Hècate, com ho podrà ser més endavant (cf. Eur. *Hel.* 569s.). Sobre la figura d'Hècate, el seu aspecte i els seus atributs, veg. BURKERT 1985, 171. Si bé és agosarat —i a més no puc adduir cap paral·lel iconogràfic—, el cap de trident de la figura de l'estela pot evocar l'aspecte trimorf de la divinitat de les cruïlles de camins.

aspectes, el de *κουροτρόφος*, que precisament sembla oportú per al nostre monument.²⁰

Una inscripció, també de Véria i així mateix del segle IV a.C., consigna la dedicatòria d'un altar a Enòdia per la seva sacerdotessa, una dona de nom Cinnana!²¹ És molt temptador de pensar que es tractaria de la mare de la nostra Hadea —i algun autor ha proposat aquesta identificació;²² però la prudència recomana d'abstenir-se'n—. El document, això sí, demostra l'existència d'un culte a aquesta divinitat a la ciutat on Hadea fou enterrada i on, probablement, havia viscut.²³

Els camins de l'inframón estan plens de cruïlles perdedores, i és per això —com diu Sòcrates en el *Fedó*—²⁴ que calen guies. L'epigrama d'Hadea deixa constància, en termes convencionals —d'un convencionalisme gairebé diríem que 'clàssic'— de la mort prematura d'una filla, del dolor dels seus pares per la pèrdua. Però el relleu de l'estela parla igualment al vianant —i al turista desvagat— de les precaucions que han estat preses perquè la difunta trobi el camí correcte i no s'extraviï, perquè arribi al seu destí més enllà dels límits d'aquest món: li ho asseguruen el guiatge d'Hermes Ctoni i d'Enòdia, i el talismà d'escrits místics, amb les promeses reservades als iniciats.

B.

El segon epigrama ens trasllada a Díon, la ciutat hel·lenístico-romana, l'immens jaciment arqueològic que és avui —l'aigua que s'escola arreu, murmurant, borbollejant, i al fons, molt a prop, imponent, l'Olimp.²⁵

20. Veg. GRANINGER 2006, 182s. Dues de les inscripcions més antigues dedicades a Enòdia (*IG IX 2 575, 577*) són de dones que demanen el bé dels seus fills.

21. Trobada el 1977 a Véria, es conserva també en el seu Museu Arqueològic (nº de catàleg 639): *IBer 23 = SEG 31 (1981) 625*. Veg. ΠΑΝΤΟΣ 1981, ΓΟΥΝΑΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΧΑΤΖΟΠΟΥΛΟΣ 1998, 127s., i, sobretot, GRANINGER 2006, 182-206. Per a l'estela funerària d'una altra sacerdotessa d'Enòdia, veg. ΜΑΣΤΡΟΚΩΣΤΑΣ 1978.

22. Veg. ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ 1998, 135-138.

23. El culte a Enòdia estava notablement arrelat a Tessàlia i a Macedònia: a Pel·la, està documentat des del s. v aC (cf. *SEG 30 [1980] 579*).

24. Pl. *Phd.* 171e-108a: ἔστι δὲ ἄρα ἡ πορεία οὐχ ὡς ὁ Αἰσχύλου Τήλεφος λέγει· ἐκεῖνος μὲν γὰρ ἀπλήν οἶμόν φησιν εἰς Ἄιδου φέρειν, ἡ δ' οὔτε ἀπλή οὔτε μία φαίνεται μοι εἶναι. οὐδὲ γὰρ ἂν ἡγεμόνων ἔδει· οὐ γάρ πού τις ἂν διαμάρτοι οὐδαμῶσε μιᾶς ὁδοῦ οὔσης. νῦν δὲ ἔοικε σχῆσεις τε καὶ τριόδους πολλὰς ἔχειν· ἀπὸ τῶν θυσῶν τε καὶ νομίμων τῶν ἐνθάδε τεκμαιρόμενος λέγω.

25. Díon, seu del gran santuari de Zeus de l'Olimp i ciutat sagrada dels macedonis, engrandida i ennoblida principalment per Alexandre Magne i per Cassandre; veg. ΠΑΝΤΕΡΜΑΛΗΣ 1999.

En el petit museu que es troba a l'entrada del recinte, em va cridar l'atenció una estela de marbre, inscrita (mig metre d'alçada per un metre d'amplada, aproximadament), que feia exactament vuitanta anys Charles Edson havia descobert —i havia salvat de ser usada com a material de construcció per un pagès de la propera Makrigialós.²⁶ El mateix Edson, basant-se en el tipus de lletra de la inscripció, datà l'estela a finals de l'època republicana. També aquesta estela té escrit un epigrama funerari, inscrit *κατὰ στίχον*; el reprodueixo tot seguit literalment i també en forma normalitzada, i a continuació n'ofereixo la traducció que he assajat.

ΑΙΑΚΙΔΗΣΓΕΝΟΣΕΙΜΙΝΕΟΠΤΟΛΕΜΟΣΔΕΠΑΤΗΡΜΟΥ
 ΟΥΝΟΜΑΔΑΛΚΙΜΑΚΟΣΤΩΝΑΠΟΛΥΜΠΙΑΔΟΣ
 ΝΗΠΙΑΧΟΝΔΕΜΕΜΟΙΡΑΚΑΙΑΝΔΡΑΣΙΝΕΙΣΑΦΡΟΝΟΥΝΤΑ
 ΤΟΝΤΡΙΕΤΗΝΤΥΝΒΩΤΩΔΥΠΕΘΗΚΗΝΕΚΥΝ

Αιακίδης γένος εϊμί· Νεοπτόλεμος δὲ πατήρ μου·
 οὔνομα δ' Ἀλκίμαχος· τῶν ἀπ' Ὀλυμπιάδος.
 νηπίαχον δέ με μοῖρα καὶ ἀνδράσιν εἴσα φρονοῦντα
 τὸν τριέτη τύνβω τῷδ' ὑπέθηκε νέκυν.²⁷

Sóc per nissaga un Èacida, jo; Neoptòlem, el pare;
 Alcímac, el meu nom; i d'Olimpíada vinc;
 sols un infant, i amb un seny que igualava el dels homes, la Parca,
 mort, a tres anys, m'ha posat sota el sepulcre que veus.

En el seu ja vell, magnífic treball, Edson demostra com podia donar-se per segura, en aquella zona de Macedònia, encara en el moment que aquest epigrama fou escrit —tant de temps passat i després de tants avatars de la història— la presència de descendents de l'antiga casa reial de l'Epir, els Èacides.²⁸

Alcímac, l'infant de la inscripció, degué ésser enterrat no lluny d'on es dreçava la tomba d'Olimpíada, la mare d'Alexandre, de la qual l'epigrama orgullosament el proclama descendent.²⁹ Prop de Pidna, doncs, on Cassandre

26. Veg. EDSON 1949.

27. *SEG* 12 (1955) 340. Veg. ΚΑΝΑΤΣΟΥΛΗΣ 1966-67, 160. Per a la variant interpretativa εἴσ' ἀφρονοῦντα (v. 3), veg. ROBINSON 1953.

28. Veg. ΔΑΚΑΡΗΣ 1964, 14-49.

29. És de gran interès un epigrama fragmentari, avui perdut, que es refereix a la tomba d'Olimpíada i que probablement esmenta també el nom Neoptòlem: *SEG* 32.644; veg. EDSON

finalment va derrotar les forces d'Olimpiada i on va fer que aquesta fos morta pels parents d'aquells que ella havia fet morir poc abans.³⁰

Una nissaga, la d'Alcímac, orgullosament aferrada a la seva antiga i noble tradició, com ho proclama també el nom del seu pare, Neoptòlem, que cal remuntar naturalment fins al fundador legendari de la dinastia, el fill d'Aquil·les, i que fou, també, el del pare d'Olimpiada.

En el silenci de les necròpolis i en la quietud de les sales dels museus, les inscripcions i els monuments funeraris poden encara interpel·lar-nos. Enllà de les proclames orgulloses de glòries pretèrites, s'imposen al caminant reflexions tendents a la malenconia: els morts viuen en la memòria dels vius; però els vius també viuen —vivim— de la memòria dels morts.

BIBLIOGRAFIA

- B. ΑΛΛΑΜΑΝΗ-ΣΟΥΡΗ 1998, «Αδέα Κασσάνδρου. Επιτάφια στήλη από τη Βέροια», in *Μνήμης Χάρις. Τόμος στη μνήμη Μαιρης Σιγανίδου*, Thessaloniki, pp. 17-31.
- B. ΑΛΛΑΜΑΝΗ-ΣΟΥΡΗ 2000, «Αδέα Κασσάνδρου. Μια εναλλακτική πρόταση», in *ΜΥΡΤΟΣ. Τόμος στη μνήμη της Ιουλίας Βοκοτοπούλου*, Tessalònica, pp. 489-493.
- B. ΑΛΛΑΜΑΝΗ-ΣΟΥΡΗ 2008, *Επιτύμβιες στήλες και ανάγλυφα από τη Βέροια και την περιοχή της*, tesi doct., Thessaloniki.
- J. BARTELS 2015, «Cynnane 'The Illyrian'? The Perils of Onomastics», *CQ* 65, pp. 384-387.
- G. BETEGH 2004, *The Derveni Papyrus: Cosmology, Theology and Interpretation*, Cambridge.
- W. BURKERT 1985, *Greek Religion*, Cambridge.
- K. CHATZINIKOLAΟΥ 2010, «Locating Sanctuaries in Upper Macedonia According to Archaeological Data», *Actes du XII Colloque du CIERGA, Kernos*, 23, pp. 193-222.
- Π. ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ 1998, *Η Θεσσαλική θεά Εν(ν)οδία ή Φεραία θεά*, Athina.
- Σ. Ι. ΔΑΚΑΡΗΣ 1964, *Οι γενεαλογικοί μύθοι των Μολοσσών*, Athina.
- P. E. DAVIES 1963, «The Macedonian Scene of Paul's Journeys», *Biblical Archaeologist*, 26, pp. 91-106.
- CH. EDSON 1949, «The Tomb of Olympias (Macedonica IV) », *Hesperia*, 18, 84-95.

1949, 87-91, i ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΕΣ 1982. Hi ha encara la possibilitat que un tercer epigrama, documentat a la mateixa àrea que els dos anteriors, i avui també perdut, esmentés el nom Neoptòlem i pertangués a una altra tomba de la mateixa família: veg. EDSON 1949, 92s.; per a aquests dos epigrammes perduts, veg. ΠΕΕΚ 1955, n° 1063 i n° 1452, respectivament.

30. Veg. D. S. XVII 118, 2: τήν τε γὰρ Ὀλυμπιάδα φονεύσαντα ἄταφον ῥίψαι.

- P. B. FAKLARIS 1994, «Aegae: determining the site of the first capital of the Macedonians», *AJA* 98, pp. 609-616.
- Λ. ΓΟΥΝΑΡΟΠΟΥΛΟΥ; Μ. ΧΑΤΖΟΠΟΥΛΟΣ (edd.) 1998, *Επιγραφές Κάτω Μακεδονίας: μεταξύ του Βερμίου όρους και του Αξιού ποταμού: τεύχος Α΄ Επιγραφές Βέροιας = Inscriptiones Macedoniae inferioris: inter Bermium montem et Axium flumen repertae: fasciculus primus Inscriptiones Beroeae*, Athina.
- CH. D. GRANINGER 2006, *The Regional Cults of Thessaly*, Ithaca, NY.
- E. GRIESSMAIR 1966, *Das Motiv der Mors immatura in den griechischen metrischen Grabinschriften*, Innsbruck.
- W. HECKEL 1983-84, «Kynnane the Illyrian», *RSA*, 13-14, pp. 193-200.
- W. HECKEL 2006, *Who's Who in the Age of Alexander the Great: Prosopography of Alexander's Empire*, Oxford.
- Δ. ΚΑΝΑΤΣΟΥΛΗΣ 1966-1967, «Μακεδονική προσωπογραφία», *Μακεδονικά*, 7, pp. 158-199.
- Μ. ΚΑΡΑΜΑΝΩΛΗ-ΣΙΓΑΝΙΔΟΥ 1965, «Άνασκαφή τάφων ἐν Βεροία», *Αρχαιολογικὸν Δελτίον*, 18 Β (Χρονικά), pp. 232-234.
- Ο. MASSON 1984, « Quelques noms de femmes en Macédoine », *ZPE*, 55, pp. 133-135.
- Ε. Ι. ΜΑΣΤΡΟΚΩΣΤΑΣ 1978, «Εἰς τὸ ἐπιτύμβιον ἐπίγραμμα τῆς Πέλλης», *ΑΑΑ* X (1977), 259-263», *ΑΑΑ*, 11, pp. 195-197.
- Μ. ΜΙΛΙ 2015, *Religion and Society in ancient Thessaly*, Oxford.
- Α. Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ 1982, «The Epigram on the Tomb of Olympias at Pydna», *AW* 5, pp. 9-16.
- Ρ. ΟΛΜΟΣ 2008, «Iconographical Notes on the Orphic Tablets. Selection of Illustrations and Commentaries», in Α. ΒΕΡΝΑΒΕΪ; Α. Ι. ΙΜΕΝΕΖ ΣΑΝ ΚΡΙΣΤΟΒΑΛ, *Instructions for the Netherworld. The Orphic Gold Tablets*, Leiden, pp. 273-326.
- Ο. ΠΑΛΑΓΙΑ 2009, «The Grave Relief of Adea, Daughter of Cassander and Cynnana», in Τ. ΧΩΕ; J. ΡΕΑΜΕΣ (edd.), *Macedonian Legacies, in honor of Eugene N. Borza*, Claremont, pp. 195-214.
- Δ. ΠΑΝΤΕΡΜΑΛΗΣ 1999, *Δίον. Η ανακάλυψη*, Αδάμ, Peania.
- Π. Α. ΠΑΝΤΟΣ 1981, «Έννοδία Όσία, Θεσσαλική θεά στη Βέροια», *Αρχαιογνωσία* 2, pp. 96-106.
- W. ΠΕΕΚ 1955, *Griechische Vers-Inschriften*, I, Berlin.
- Δ. Μ. ΡΟΒΙΝΣΟΝ 1953, «The Epigram of the Aeacid Alcimachos», *Macedonica*, 1, «Geras Antoniou Keramopoulou», pp. 149-156.
- Α. Β. ΤΑΤΑΚΙ 1998, «Ancient Beroia. Prosopography and Society», *Meletemata*, 8, Athens.
- J. ΤΕΡ ΒΡΟΥΓΤ-ΛΕΝΖ 1960, *Mors immatura*, Groningen.
- Α.-Μ. ΒΕΡΙΛΙΑΚ 1978-1982, *ΠΑΙΔΕΣ ΑΩΠΟΙ. Poésie funéraire*, 2 vols., Athènes.
- J. C. ΥΑΡΔΛΕΥ; Ρ. ΨΕΑΤΛΕΥ; W. ΗΕΚΚΕΛ 2011, *Justin: Epitome of the Philippic History of Pompeius Trogus*, vol. II. Books 13-15: *The Successors to Alexander the Great*, Oxford.